

Reflectie & Debat

Onder redactie van Ewald van Engelen.

Vrijheid,

onder andere een ideaal

Menno Hurenkamp is politicoloog en is columnist van de *Groene Amsterdammer*

Monique Kremer is als stafmedewerker werkzaam bij de WRR

Freedom is just another word for nothing left to lose. Janis Joplin heeft 2006 niet helemaal voorzien. We krijgen een nieuwe zorgverzekering, loopbaanonderbreking, keuzevrijheid in de kinderopvang en onderwijs, en zelfs in de energievoorziening. Nederland kent een ongekende vrijheid. Maar niets te verliezen, nou nee. Reden te meer om ons af te vragen of meer vrijheid nodig is. Dat is niet slechts een theoretische oefening.

Mensen lijken in ieder geval de keuzevrijheid beu. Slechts een klein aantal mensen stapt daadwerkelijk over van de ene naar de andere aanbieder, terwijl het overgrote deel van de bevolking bang is om een verkeerde keus te maken. Die, laten we zeggen, aarzelende ontvangst van de keuzevrijheid is verklaarbaar. Het overheidsbeleid van de afgelopen jaren is gebaseerd op mensen die hun 'winsten' zo groot mogelijk willen maken. De veronderstelling is dat mensen maximaliseerders zijn, geen tevredenheidsdieren. Geformuleerd in de economische termen die de psycholoog Barry Schwarz hanteert, worden mensen stevast benaderd als *maximizers*. Ondertussen blijken de *satisficers*, zij die tevreden zijn met mooie resultaten in plaats van de beste uitkomsten, stevast gelukkiger te zijn dan de *maximizers* (Schwarz 2003).

PvdA-leider Wouter Bos is inmiddels een bekeerling. Het onder zijn leiding geschreven beginselprogramma van de PvdA opent weliswaar – anders dan alle voorgaande sociaal-democratische programma's – met het woord 'vrijheid'. Maar tegenwoordig stelt de

sociaal-democratische voorman dat keuzevrijheid ooit bedoeld was als nuttige correctie op de verstarde verzorgingsstaat, terwijl het nu een totale ideologie is geworden. De centrale vraag, zegt Bos, is niet hoeveel vrijheid en eigen verantwoordelijk een burger moet hebben, maar hoe de overheid zulke kwalitatief hoogwaardige voorzieningen kan aanbieden dat mensen weinig aandrang hebben om ergens uit te willen stappen. Want als je been gebroken is dan wil je gips, geen offerte. En zelfs binnen het kabinet Balkenende II neemt het gesputter toe. Sommige ministers blijken ook burger te zijn en ondervinden aan den lijve dat ze weinig zin hebben in al die keuzevrijheid.

In dit licht is het op zijn minst verrassend dat het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks een bundel publiceert onder de titel *Vrijheid als ideaal* (Snels & Halsema 2005). Daarin proberen de schrijvers het concept vrijheid te heroveren op 'rechts'. Individuele vrijheid is, zo wordt gesteld, een emancipatoir ideaal, een ideaal dat nog onvoldoende gedemocratiseerd is. Vrijheid is een luxe goed; je kunt er niet genoeg van hebben. 'Het gaat om de condities om die vrijheid te bereiken,' schrijft redacteur Bart Snels. 'Ook het debat over de verzorgingsstaat gaat daarom over de voorwaarden waaronder alle mensen een vrij en zinvol leven kunnen leiden' (p.12).

Met andere woorden: vrijheid mag geen 'rechts' begrip heten. Ook 'links' omhelst de vrijheid. En niet sinds gisteren. Dick Pels laat in zijn hoofdstuk mooi en overtuigend zien dat sociaal-democrati-

sche denkers al lang vrijheid als doel hebben gezien. Jacques De Kadt bijvoorbeeld ziet de democratische vrijheidsgedachte als de kern van het socialisme, die voorrang dient te hebben boven 'het dierbare praalwoord gerechtigheid' (p. 26) En het verkiezingsprogramma van 1959, opgesteld door Willem Banning en Joop Den Uyl, voert als motto 'vrijheid gebonden aan gerechtigheid'.

Pels benadrukt – en Femke Halsema neemt dat in haar conclusie over – dat individualisme geen consumentisme hoeft te zijn. Conservatieven doen het vaak zo voorkomen, maar je kunt individualisme ook positief zien: als een staat waarin het mogelijk is in vrijheid collectieve en sociale verbanden aan te gaan. Dat is waar: individualist zou geen scheldwoord moeten zijn. Egoïst wel.

Dit is al met al een belangrijke ideologische exercitie. Het is ook een politiek strategisch antwoord op het conservatisme van het kabinet Balkenende II. Afgaande op de vele en in overgrote meerderheid positieve reacties die het boek ontving, was dat een welkom geluid. En, maar dat is in electorale termen gesteld, mogelijk haalt GroenLinks via het boek de ruim voorradige gefrustreerde D66-stemmers binnen. Het is echter nog maar de vraag of zo'n filosofische verhandeling ook tot een consistent en aantrekkelijk programma leidt.

Geeft *Vrijheid als ideaal* antwoord op de noden in de samenleving en een langetermijnvisie op overheidsbeleid? Daarop is het lastiger om een positief antwoord te formuleren. Het is een boekenboek: de bronnen zijn gezocht en gevonden in het politiek-filosofische debat. Maar kan een begrip als (keuze)vrijheid inhoud krijgen zonder daarbij in te gaan op het rumoer in de samenleving, zonder een gedegen analyse van de sociaal-maatschappelijke actualiteit? Wie dat doet kan gemakkelijk tot een andere conclusie komen dan dat meer vrijheid nu het belangrijkste ideaal is.

Immers, vrijheid is ook een probleem. Bert van den Brink stelt in *Vrijheid als ideaal* dat vooral de publieke vrijheid van burgers onder druk staat. Misschien een terechte observatie, maar zeker een onnauwkeurige. De goede vraag is: wiens publieke vrijheid wordt ingeperkt op welk terrein? Wie Van den Brink's conclusie voorlegt aan de directeurs van VMBO's en ROC's in de grote steden zal onbegrip ontmoeten. Wat nou publieke vrijheid onder druk? De grotestadsjongeren die zij in de klas heb-

ben lijden aan richtingloosheid: er is juist teveel vrijheid, op straat, op school, thuis. Succesvolle scholen – waar hard gestreden wordt tegen uitval – hebben steevast als recept het inperken van vrijheid. Veel leerlingen varen daar wel bij. Niet voor niets zijn de studieballen van het VWO ook lang niet allemaal gelukkig in het studiehuis. Het is maar een indicatie van de kwesties die Snels over het hoofd ziet. Hij ziet als doel een vrij en zinvol leven. Maar een geheel vrij leven kan op gespannen voet staan met een zinvol leven. Zoals altijd wordt deze spanning pas duidelijk als we concreet worden.

Neem de wijze waarop de politiek filosoof Herman van Gunsteren en de sociaal psycholoog Hans Boutellier het thema veiligheid benaderen. De eerste schrijft in *Vrijheid als ideaal*, de ander in *Vrijheid verplicht*. Beide auteurs staan niet pal tegenover elkaar. Ongetwijfeld zijn ze het over het goede leven min of meer eens. Maar ze praten wel langs elkaar heen. Van Gunsteren neemt de rechtsstaat onder de loep. Hij wijst erop dat regels en wetten de burgers tegen de overheid moeten beschermen – een klassiek liberaal punt. Het huidige antiterrorismebeleid botst echter met die opvatting. We komen volgens Van Gunsteren in een rechtsstaat terecht die sommige burgers feitelijk geen bescherming meer biedt. Boutellier heeft een heel ander thema: hij wijst erop dat de overheid en de burger samen verward zitten in een spiraal van vrijheid en begrenzing. De burger geniet met volle teugen van zijn almaar groeiende – sociaal-economische, morele, fysieke – vrijheid. Vier keer op vakantie, drie keer trouwen, twee keer ombouwen. De overheid wil hem daarbij ook graag van dienst zijn. Maar de burger raakt snel gefrustreerd wanneer die vrijheid geen panklare bevrediging oplevert. Sterker, hij wil ook nog beschermd worden voor de – fysieke, financiële, sociale – risico's die al deze nieuwe vrijheden met zich meebrengen. De XTC moet wel eerst getest worden. Die spreidstand remt diezelfde burger echter niet bij het verlangen naar (of zelfs eisen van) meer vrijheid.

Om de beide betogen in een zin bijeen te brengen: de burger die bang is voor bommen onder burqa's baalt van het blowverbod. Waarop is vrijheid in zo'n context een antwoord? We moeten veel preciezer maken wanneer vrijheid een probleem is – en meer vrijheid zeker niets oplost – en wanneer het een nastrevenswaardig ideaal is. Pieter Hilhorst doet in

Vrijheid als ideaal een goede poging. Vrijheid is volgens hem alleen een zinvol ideaal als het verlangen ernaar samenhangt met een eigen identiteit. En ook de op die identiteit gebaseerde keuzes moeten wel altijd door anderen bevroegd kunnen worden – een nuancering die ook Baukje Prins in hetzelfde boek maakt. 'Meer vrijheid betekent dat mensen in staat zijn hun identiteit te laten gelden' (p. 96). Veel van de keuzes die nu door bijvoorbeeld de liberalisering van de energiemarkt of de introductie van keuzevrijheid in de gezondheidszorg aan burgers worden opdrongen, hebben niets met dergelijke keuzevrijheid te maken, schrijft Hillhorst.

Keuzevrijheid wordt pas een interessant begrip als het wordt gekoppeld aan grote keuzes in het persoonlijk leven: voor het dagelijks geklooi werkt vrijheid soms zelfs contraproductief. Net als door sommige schrijvers in *Vrijheid als ideaal* wordt ook in *Vrijheid verplicht* gewezen op het belang van kiezen in een aantal essentiële levenssferen: zorgen of niet, met wie je trouwt, en de onvermijdelijke hoofddoek natuurlijk. Daarin lijken de bundels op elkaar. De bundels delen ook het idee dat kiezen geen consumentistische invulling mag krijgen. Zinnvolle vrijheid heeft veel te maken met een oud welzijnsbegrip: grip hebben op je eigen leven, zoals Jos van der Lans in *Vrijheid verplicht* betoogt.

Toch is er ook een belangrijk verschil: vrijheid past ook vaak niet. Keuzevrijheid verandert het collectief gedrag van mensen, en met resultaten waardoor lang niet iedereen beter af is. Keuzevrijheid kan een afname van mogelijkheden van collectieve actie betekenen. Eigen keuzes maken – in verzekeringen, zorg, welzijn en onderwijs – maakt van ons individuele consumenten. Steeds lastiger wordt het dan om een gezamenlijk belang te herkennen en om de juiste publieke instantie te vinden voor het maken van individuele claims.

Neem de in de moderne economie veel bezongen hoogopgeleide flexibele werknemers. Ze hebben afschuw van vaste contracten en voorspelbare loopbanen. Dat is voor ouderwetse types. Ze hebben dus ook een afkeer van de traditionele vakbond die zich juist voor dit soort thema's hard maakt. Dat die hoogopgeleide flexibele werknemers toch ook weer niet zoveel afwijken van normale mensen blijkt uit de recente oprichting van het AVV (Alternatief voor Vakbond), een instituut dat blij-

kens al zijn stukken voor meer zekerheid voor zijn vrijheidslievende leden moet zorgen. Men verlangt naar een andere zekerheid dan die van de traditionele vakbond, maar in ieder geval niet naar nóg meer vrijheid. Vrijheid heeft perverse gevolgen op het terrein van solidariteit en politieke en collectieve actie. Voor het feit dat vrijheid niet alleen blijheid is, heeft *Vrijheid als ideaal* te weinig oog.

Denk aan de marktwerking, die een belangrijk onderdeel is van het dominante beleidsdiscours sinds 'Paars'. Ook Bart Snels ziet in *Vrijheid als ideaal* vooral voordelen, met name omdat ook de overheid regelmatig faalt. 'Het ontbreken van de informatie die het prijsmechanisme biedt maakt overheidsplanning een hachelijke zaak,' aldus Snels. En hij wijst daarbij op het probleem van controle door de overheid en op de partijdigheid van politici. Dan is marktwerking een beter medicijn. Het is efficiënter en doorbreekt bovendien machtsposities van verzekeraars en zorgaanbieders. En het is waar dat marktwerking veel goed kan doen. Of beter: dat *concurrentie* veel goed kan doen.

Maar niet overal, en zeker niet wanneer het gaat om 'collectieve goederen' of 'vertrouwensgoederen', zoals economen ze noemen. Snels schrijft: wat is het verschil tussen een brood kopen bij de bakker en zorg kopen? Een naïeve of wellicht polemische vraag, die beperkte kennis suggereert over de zorg. Annemarie Marangos en Janneke Plantenga laten in *Vrijheid verplicht* zien dat kinderopvang, anders dan brood, een dienst is die je niet precies kan beoordelen: je bent er nooit altijd zelf bij. Je moet er op vertrouwen dat het goed is. Bovendien is kinderopvang – zoals veel zorg en niet zoals brood – niet alleen in de economische maar ook in de letterlijke zin een schaars goed. Je mag blij zijn als je het krijgt. Je gaat niet 'shoppen' in de kinderopvang zoals je brood proefondervindelijk test: dat doe je je kind niet aan. Slechts 5 procent van de ouders overweegt dan ook te wisselen van kinderopvang als de kwaliteit elders beter is en 11 procent als het elders goedkoper is.

Dat zou niet erg zijn, volgens Eric Wiebes, directeur Marktwerking van het ministerie van Economische Zaken. In een recente bijdrage aan *de Volkskrant* schreef hij dat keuzevrijheid al zin heeft wanneer minder dan 10 procent van de mensen daadwerkelijk overstapt. Niet-kiezers zijn dus eigenlijk *free riders*. Nou zullen niet alle economen dit met

hem eens zijn, maar een belangrijker punt is of op prijs concurreren wel de oplossing is voor de vragen waar burgers, dienstverleners en overheid mee worstelen. Kinderopvang à € 5 per uur leidt volgens het Nederlands Consortium Kinderopvang tot een te hoge werkdruk en een te lage kwaliteit. Pech voor ouders, kinderen, werknemers en uiteindelijk dus ook voor de overheid. Er zijn andere manieren dan prijsconcurrentie om de kwaliteit te verbeteren. Concurrentie op professionaliteit bijvoorbeeld, en niet op prijs. Of inhoudsvolle *voice*, manieren voor gebruikers, ouders, cliënten om zich met de geleverde diensten te bemoeien zonder meteen weg te rennen zodra het 'product' niet bevalt.

Een ander probleem is de afruil tussen keuzevrijheid en solidariteit. Voor sommige mensen is kiezen beter of makkelijker dan voor anderen. Margot Trappenburg laat in *Vrijheid verplicht* mooi zien dat er doelgroepen-solidariteit gaat ontstaan. Vrije keuze is vooral prettig voor chronisch zieken. Gezonde mensen hebben minder voordeel, laat staan mensen die eens een been breken of steeds voor iets anders naar de dokter moeten, zoals zoveel ouderen in Nederland. Ook in de sociale zekerheid is vrijheid glad ijs: omdat het voor hoger opgeleiden (die gemiddeld minder arbeidergerelateerde ziekten en minder werkloosheid kennen) altijd voordeliger zal zijn om uit een collectief systeem te stappen.

Als keuzevrijheid nodig is om ook deze groepen te behouden, moet je beperkte *exit*-mogelijkheden overwegen. Ondertussen zijn er geen aanwijzingen dat mensen bijvoorbeeld zelf hun pensioen willen kiezen. Logischer is het al met al om een goede *default*-optie te hebben: een kwalitatief goed overheidspakket voor wie niet wil kiezen. Dat leidt ten minste niet tot een ethos van 'eigen schuld dikke bult': wie dom kiest heeft pech gehad.

Als het antwoord op deze kritiek is dat vrijheid ook gaat over plichten, verantwoordelijkheid, gelijkheid en solidariteit volgt vanzelf de vraag wat daar precies ideaal aan is. Of, om ook hier uit de in dit verband onvermijdelijke 'two concepts of liber-

ty' van Isaiah Berlin te citeren: 'Everything is what it is. Liberty is liberty, not equality or happiness or fairness or justice' (Berlin 1958). Niet voor niets benadrukte Frank Kalshoven onlangs in de *Volkscrant* in een kritiek op de hier boven geformuleerde keuzevrijheidskritiek dat burgers wel *moeten* kiezen: anders krijg je die dienstverleners niet gedisciplineerd. Mooie vrijheid is dat.

Dat vrijheid het in de praktijk gebracht minder goed doet, blijkt ook uit de GroenLinkse nota *Vrijheid eerlijk delen*. Lang niet altijd onredelijke voorstellen, die normaal worden gezien als beperking, worden hier gepresenteerd als vrijheid. Om met een paar voorbeelden te volstaan. In de nota wordt voorgesteld dat enerzijds werkgevers verplicht moeten worden om bij te dragen aan de kinderopvang en anderzijds werkgevers makkelijker mensen moeten kunnen ontslaan. Afgezien van het feit dat Nederland al bovenaan staat in de *league* van flexibele arbeidsmarkten is de vraag of dit allemaal onder 'vrijheid als ideaal' past. Het verplichten van (jonge) werklozen tot participatie en scholing zal de schooldirecteur verheugen. Maar is dat ook vrijheid? Dat kan toch veel makkelijker gezien worden als emancipatie of verheffing? Het geeft richting aan een zinvol bestaan. Maar het geeft vooralsnog niet meer vrijheid. Het introduceren van vrijheid als ideaal doet in zo'n context wat kunstmatig aan. Nadenken over vrijheid verwordt van analyse tot semantiek.

Vrijheid is niet alleen een ideaal: zij wordt ons ook opgelegd. We dwingen onszelf vrij te zijn, de overheid dwingt ons vrij te zijn. Moderne vrijheid moet zich verhouden tot moderne worstelingen, in een mens of tussen mensen. Die worstelingen schuilen in vragen die niet gemakkelijk samen gaan. Het is goed dat 'links' zich waagt aan vrijheid, maar de conclusie is dat Halsema, Snels en anderen een eerste mooie zet hebben gedaan die een drieluik nodig maakt: Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap. *Feeling good was good enough* for Janis Joplin en Bobby McGee, maar dan ook alleen voor hen.

Literatuur

Bart Snels (2005, red.), *Vrijheid als ideaal*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
Isaiah Berlin (1958), *Two Concepts of Liberty*. Oxford: Clarendon Press.

Barry Schwartz (2004), *The Pradox of Choice. Why More is Less. How the Culture of Abundance Robs Us of Satisfaction*. New York: Harper Collins.